

PALEO-AKTUEEL

NR 20 | 2009

Met de jaarlijkse uitgave van Paleo-aktueel
geven de medewerkers van het Groninger Instituut voor Archeologie
inzicht in een deel van het lopende onderzoek van het instituut

Vormgeving: Hannie Steegstra
Omslagontwerp: Coltsfootmedia, Noordwolde
Foto omslag: zwartgepatineerde vuistbijl uit zuigkolk Haerst bij Zwolle
(foto F. de Vries, ToonBeeld, Stiens).

ISBN-9789077922460

ISSN 1572-6622

Website:

www.paleo-aktueel.nl

Adres van de redactie

Rijksuniversiteit Groningen
Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)
Poststraat 6 9712 ER Groningen
tel. 050 363 6712 fax 050 363 6992
gia@rug.nl

Adres van de uitgever

Barkhuis Publishing
Zuurstukken 37 9761 KP Eelde
tel. 050 3080936 fax 050 3080934
info@barkhuis.nl www.barkhuis.nl

2009, Rijksuniversiteit Groningen, Groninger Instituut voor Archeologie /
University of Groningen, Groningen Institute of Archaeology

Copyright GIA. Inlichtingen:

www.rug.nl/let/onderzoek/onderzoeksinstituten/gia/publications

Paleo-aktueel 20

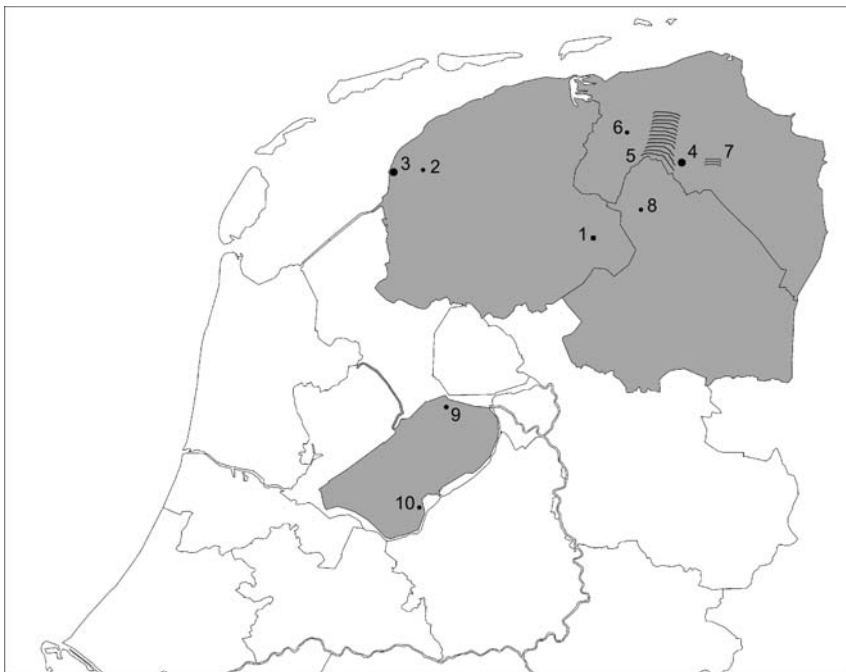
redactie

Jan Lanting
Daphne Maring-Van der Pers
Dick Stapert

Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)
& Barkhuis
Groningen, 2009

In dit nummer: 1) Nederland, 2) Frankrijk, 3) De Krim, Oekraïne

In dit nummer: 1) Donkerbroek/Makkinga, 2) Groot Tolsum, 3) Harlingen, 4) Groningen, 5) Middag (gebied), 6) Noordhorn-Zuidhorn, 7) Zwartdam (gebied), 8) Norg, 9) Swifterbant, 10) Scheepswrak op P 37

Voorwoord

Voor u ligt het twintigste nummer van Paleo-aktueel: een mijlpaal. Sinds 1989 is Paleo-aktueel vrijwel jaarlijks verschenen (er was één dubbelnummer). In totaal werden 534 artikelen gepubliceerd, geschreven door 254 auteurs, een verbazend groot aantal als men bedenkt dat vaste medewerkers door de jaren heen regelmatig bijdragen leverden. Het tijdschrift is in 2004 voorzien van een nieuwe vormgeving en verschijnt sinds 2008 volledig in kleur. De redactie heeft de nodige wisselingen gekend. Jurjen Bos en Mette Bierma vormden tot en met 1993 een vast redactieteam. Van 1994 tot en met 2001 voegde Otto Harsema zich bij de redactie, waarna Dick Stapert in 2002 zijn taak overnam. Na 13 jaar lang de spil van de redactie te zijn geweest, droeg Mette haar functie wegens pensionering over aan Daphne Maring-van der Pers. Martijn van Leusen heeft van 2005 tot en met 2008 als redactielid het Mediterrane onderzoek vertegenwoordigd. Daarnaast versterkt Jan Lanting de redactie sinds 2006. Vanaf 2004 wordt samengewerkt met uitgever Roelf Barkhuis, die ook andere uitgaven van het Groninger Instituut voor Archeologie verzorgt.

Wat in twintig jaar niet is veranderd is dat Paleo-aktueel lezers binnen en buiten de archeologie een impressie geeft van voorlopige resultaten van zeer divers lopend onderzoek, met name in Noord-Nederland, maar ook in het buitenland. Onderzoeksactiviteiten in landen als Egypte, Griekenland, Indonesië, Italië, Turkije, en ook in het Arctisch gebied, zijn door de jaren heen ruim belicht. Traditiegetrouw doen zowel GIA-medewerkers als oud-medewerkers, promovendi, alumni en studenten verslag van hun onderzoek.

De in totaal zeventien artikelen in dit nummer behandelen uiteenlopende perioden, van Paleolithicum tot aan het begin van de 17^e eeuw. De eerste bijdrage betreft zwartgepatineerde artefacten uit Midden-Nederland en van een plek in de Noordzee waar recentelijk een schedelfragment van een Neanderthaler is geborgen. Twee artikelen uit nummer 19 krijgen een vervolg in het huidige nummer, namelijk de veldcampagne van het Džarylgač project op de Krim in de Oekraïne, en de discussie omtrent de functie van vuurstenen met afgeronde uiteinden uit Swifterbant. Wat betreft de eerste bijdrage ligt de nadruk op landschapsclassificatie, van belang voor de analyse van de nederzettingen, graven en andere sporen in het surveygebied. In het tweede artikel wordt na een serie experimenten meer duidelijk over het gebruik van vuurstenen als vuurmakers. Ook wordt nieuw booronderzoek bij Swifterbant besproken.

Het meest nabije onderwerp in dit nummer, zowel qua tijd als plaats, betreft de opgraving aan de Grote Markt te Groningen in 2008, waar aan de hand van funderingsresten de ontwikkeling van dit deel van de stad werd onderzocht. Zoölogie komt aan de orde met vondsten uit het Tjongerdal, zoals botfragmenten van een oeroskoe en een vuurstenen kling. Palynologisch onderzoek in de laaggelegen klei- en veenstreken van de provincie Groningen biedt meer inzicht in prehistorische bewoning in het gebied Zwartdam. Tot slot is er opnieuw aandacht voor maritieme archeologie, met het onderzoek van een scheepswrak in Flevoland door middel van een *groundtracer*-techniek; het was de eerste keer dat met behulp van non-destructief bodemonderzoek een scheepswrak werd gedetecteerd.

Als redactie hopen we ook met dit twintigste deel geslaagd te zijn in ons streven naar optimale kwaliteit van inhoud en presentatie. Hierbij willen we alle auteurs en redacteurs bedanken die in

de afgelopen twintig jaar een bijdrage hebben geleverd aan de zeer gevarieerde inhoud van dit tijdschrift. Tevens bedankt de redactie Xandra Bardet, die vanaf het eerste nummer de Engelse samenvattingen heeft gecorrigeerd. Ook de komende jaren hopen we weer op aansprekende verhalen.

De redactie

Inhoud

Voorwoord	vi
L. JOHANSEN, M.J.L.TH. NIEKUS & D. STAPERT Zwarte vuurstenen uit het Midden-Paleolithicum in Nederland	1
A. CARMIGGELT & D. STAPERT De 'biografie' van de collectie Mauern (1937-1939)	9
D. STAPERT & G.R. BOEKSCHOTEN Pincevent (Frankrijk) <i>revisited</i> : een winterhuis met haard	17
W. PRUMMEL, M.J.L.TH. NIEKUS, S. VAN DER MEULEN & R. FENS Mesolithische botten uit het dal van de Tjonger (Fr.)	25
D.C.M. RAEMAEKERS & J. GEUVERINK Boren bij Doug's duin. Op zoek naar vindplaatsen bij Swifterbant (Fl.)	32
E. VAN DE LAGEMAAT & I. WOLTINGE Afgeronde vuurstenen Swifterbant (Fl.): vuurmakers of afgerond voor schachting?	38
M.J.L.TH. NIEKUS, O. DE GRAAF, L. JOHANSEN, J. KRIST, D. STAPERT & P. VOS Neolithische vindplaatsen op de keileemrug Noordhorn-Zuidhorn (Gr.)	43
H. WOLDRING & P. DE BOER Neolithische boeren in het Groninger kustgebied	51
W.A.B. VAN DER SANDEN Een speerpunt uit het dal van het Oostervoortsche Diep bij Norg (Dr.)	58
P.A.J. ATTEMA, J.J. DELVIGNE, T.C.A. DE HAAS, W. DE NEEF, K.I.D. VAN DER VEER & C.G. WILLIAMSON Survey in de steppe: de tweede veldcampagne van het Džarylgač project (De Krim, Oekraïne)	62
M.C. GALESTIN Het Romeinse schrijflankje uit het Friese Tolsum eindelijk ontcijferd	69
H.J. SCHOKKER & H.A. GROENENDIJK Een Scandinavische amulet uit Middag (Gr.)	77

J.B. VEENSTRA Friesland in balans	83
F. VREDE Wat verbouwde men in De Held III (Gr.)?	91
R.F. KRUISMAN Opgraving in de stad Groningen aan de Grote Markt Oostzijde 2008	96
A.S. BERENDS Een nieuwe belangrijke vondst van majolica-bakafval in Harlingen (Fr.)	104
A.F.L. VAN HOLK Scheepswrak gedetecteerd met geofysische technieken	111

Opgraving in de stad Groningen aan de Grote Markt Oostzijde 2008

Rogier Kruisman¹

Met de onthulling van twee voorlichtingsborden door burgemeester Wallage ging eind april 2008 het project ‘de Grote Markt Oostzijde’ van start. Dit project behelst grootschalige nieuwbouw van een nieuwe oostwand en het Groninger Forum, waarvoor de panden langs de huidige oostwand en die in een groot deel van het achterliggende gebied zullen worden gesloopt.

De nieuwbouw zal gepaard gaan met intensieve graafwerkzaamheden en bronbemaling waardoor het bodemarchief wordt vernietigd, dan wel beschadigd. Omdat het gebied van hoge archeologische waarde is, heeft het college van B en W besloten het hele gebied archeologisch te onderzoeken.

Voor de Tweede Wereldoorlog bestond de bebouwing langs de oostwand uit huizen waarvan een deel een middeleeuwse oorsprong had. Eén van die panden was het huis Panser dat aan het begin van de 17e eeuw voorzien werd van wellicht de mooiste renaissance gevel van de stad. In het midden van de oostwand, naast huis Panser, had de Groningse grootindustriële Willem Albert Scholten rond 1880 een dubbel herenhuis laten bouwen. Tijdens de Tweede Wereldoorlog nam de Duitse *Sicherheitsdienst* het huis in beslag en vestigde er zijn hoofdkwartier. Ter nagedachtenis van de verschrikkingen die op deze plek hebben plaatsgevonden, zoals het martelen en doden van verzetsmensen, komen de resten van het Scholtenhuis in aanmerking bewaard te blijven als monument.

Bij de bevrijding in april 1945 brandde nagenoeg de gehele oostwand af. Na de oorlog werd besloten de nieuwe oostwand 15 m naar

het oosten te verplaatsen. Door deze verplaatsing is een deel van de vooroorlogse funderingen en het archeologische bodemarchief onder het huidige trottoir bewaard gebleven.

De eerste opgraving van het project ‘de Grote Markt Oostzijde’ werd op 2 mei 2008 door wethouder De Vries officieel gestart door samen met de heer B. Tuin een deel van de souterrainvloer van het Scholtenhuis bloot te leggen. De resultaten van deze opgraving worden in dit artikel besproken en dienen ter voorbereiding op de vanaf 2009 uit te voeren opgravingen voorafgaande aan de nieuwbouw.

De dagelijkse leiding van de opgraving was in handen van B. Tuin (student-assistent GIA) onder supervisie van gemeentelijk archeoloog G. Kortekaas. Verder waren A. Wieringa (ARC bv/Gemeente Groningen), R. Kruisman (student-assistent GIA) en de eerstejaarsstudenten van het GIA bij de opgraving betrokken. Voor de eerstejaarsstudenten was dit hun eerste veldwerkstage.

Het onderzoeksgebied

Het gebied dat de komende jaren op de schop gaat ligt op de oostelijke helling van de Hondsrug achter de Grote Markt Oostzijde, tussen het Martinikerkhof zuidzijde/Popkenstraat, de Schoolstraat en de Poelestraat. Het totale oppervlak van het plangebied bedraagt ca. 1,5 ha. De werkput van 2008 lag op de rand van het plangebied, in het westelijke deel hiervan, voor de studentensociëteit *Mutua Fides*. De bodem ter plaatse bestaat uit meerdere ophogingslagen en vullingen die gedurende vele eeuwen door de bewoners zijn opgebracht. De hoogte van het maaiveld was vastgesteld op

7,11 m + NAP. Het keileem van de natuurlijke ondergrond kwam in zicht op ongeveer 5,19 m + NAP.

De kennis over de vroege geschiedenis van het onderzoeksgebied is beperkt. Er zijn weinig historische bronnen bekend en archeologisch onderzoek heeft er nauwelijks plaatsgevonden. Wel heeft H. van der Wal van de toenmalige Rijksdienst voor de Monumentenzorg (RDMZ) in 1946 de uitgebrande panden onderzocht en gedateerd (Bos *et al.*, 1991: 7–9).

Eerder archeologisch onderzoek in de omgeving van het plangebied heeft aangetoond dat het gebied ten noorden ervan, gelegen aan het Martinikerkhof, in de volksverhuizingstijd bewoond was (Schoneveld, 1990: 238–242). Ten zuiden ervan, in de Poelestraat, zijn bij een opgraving/waarneming in 2007 bewoningssporen uit de Romeinse tijd waargenomen (Kortekaas *et al.*, 2008: 49–50). Hoewel het toekomstige onderzoeksterrein tussen beide locaties ligt, zijn tot dusver geen bewijzen gevonden dat dit gebied in de Romeinse tijd en/of volksverhuizingstijd ook al bewoond was.

De werkwijze

De opgraving van 2008 diende 18 onderzoeksvragen te beantwoorden. Deze zijn in te delen in vier hoofdgroepen. Zijn er bewoningssporen uit de prehistorie, Romeinse tijd en Vroege Middeleeuwen aanwezig? Wanneer en hoe ontstond de burgerstedelijke bebouwing in dit gebied? Welke stedelijke functies werden er uitgeoefend en zijn er bewijzen voor communaal gebruik van het terrein met in het bijzonder de functie als markt? En zijn er nog resten die herinneren aan de tijd dat het Scholtenhuis in gebruik was door de *Sicherheidsdienst*?

De werkput had een afmeting van 6 x 7 m (42 m²) en werd in zeven vlakken verdiept waarbij twee sporen in het laatste vlak werden verdiept tot het keileem werd aangetroffen. De put was zo geplaatst dat van zowel huis Panser als van het Scholtenhuis een deel kon worden blootgelegd. Omdat de aangetroffen funde-

ringsresten van het Scholtenhuis voorlopig bewaard moeten blijven, kon de grond hieronder niet worden onderzocht.

Het vondstmateriaal is door medewerkers van de Stichting Monument & Materiaal schoongemaakt en zowel daar als op het GIA onderzocht.² Omdat het onderzoek van 2008 vooral een verkennend karakter had, zijn de vondsten veelal van een voorlopige determinatie en datering voorzien. Voor het dateren van de sporen is, op enkele uitzonderingen na, alleen het kogelpotaardewerk gebruikt. Uiteindelijk zal het vondstmateriaal van 2008 verder uitgewerkt worden wanneer de gegevens van het gehele terrein beschikbaar zijn.

De eerste archeologische resultaten

Voordat met de daadwerkelijke opgraving kon worden begonnen, moest eerste een dikke puinlaag worden verwijderd. Deze was grotendeels na de afbraak van de vooroorlogse gebouwen in de openliggende kelders gestort. De ophogingslagen bleken tot op het niveau van de keldervloeren te zijn afgegraven. Daardoor was het bodemarchief tot ongeveer 1,3 m beneden het maaiveld verstoord, met als gevolg dat een groot deel van het post-14^e-eeuwse bodemarchief dat tot april 1945 nog aanwezig was, is verdwenen.

Van bewoning vóór de Vroege Middeleeuwen is geen bewijs gevonden. Het oudste spoor is een 9^e tot 10^e-eeuwse bouwvoor waarop deels nog het oude loopvlak zichtbaar was. Deze is op meerdere plaatsen in de werkput aangetroffen (fig. 1).

Veruit het grootste aantal sporen komt uit de Volle Middeleeuwen (10^e-13^e eeuw), waarvan het merendeel uit de 11^e-12^e eeuw dateert. Het lijkt erop dat de sporen met korte tussenpozen na elkaar werden aangebracht en gegraven. Mogelijk hangt deze snelle opeenvolging samen met de transitie van Groningen van een dorp naar een stad in dezelfde periode. Tot de sporen behoren ondermeer een aantal kuilen en een noord-zuid lopende greppel (fig. 1). De greppel loopt voor de vooroorlogse rooilijn

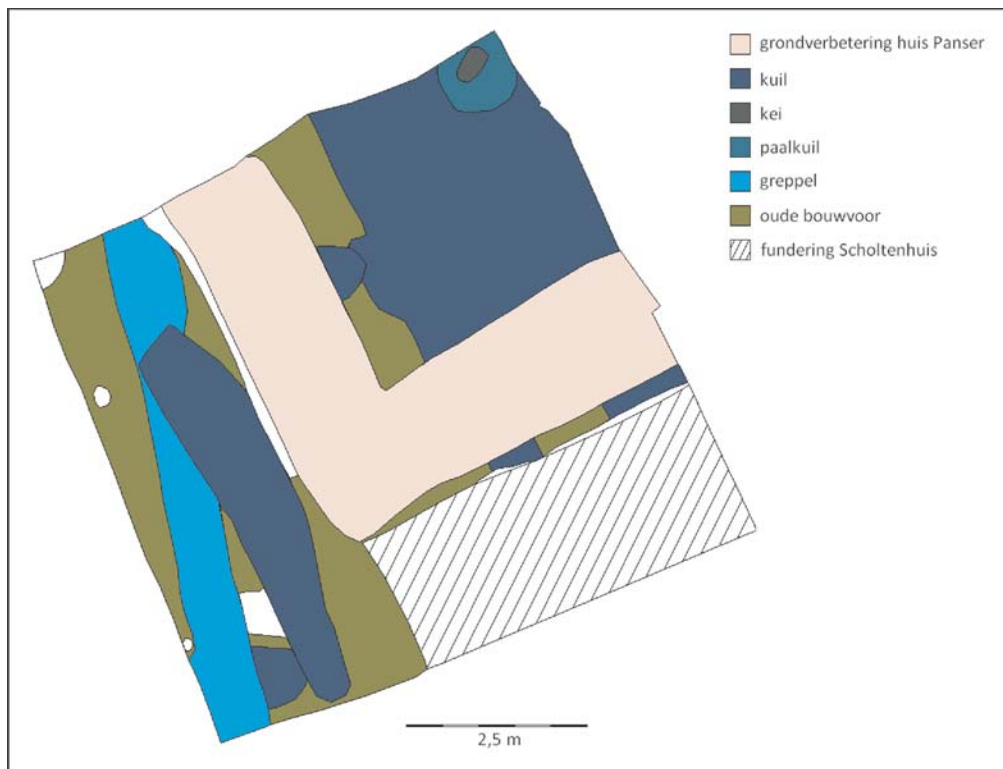

Fig. 1. Overzicht van de genoemde sporen. (tek. J. Buist, Gemeente Groningen, Dienst RO/EZ; bewerkt door R. Kruisman)

langs en kruist deze vermoedelijk ten noorden van de opgravingsput.

Tijdens het onderzoek zijn geen verhardingen herkend die konden worden geïnterpreteerd als oude marktoppervlakken. Hierdoor konden geen conclusies over de verdeling van publiek en particulier terrein worden getrokken. Later in de Volle Middeleeuwen is de greppel opgevuld en is een aantal ophogingslagen aangebracht. Omdat deze, in tegenstelling tot de greppel, wel evenwijdig liepen met de vooroorlogse rooilijn wordt verondersteld dat de rooilijn in de 12^e-13^e eeuw kwam vast te liggen.

In de oostelijke helft van de opgravingsput, grotendeels onder huis Panser, bevond zich een grote kuil uit de 11^e-12^e eeuw die tot in het natuurlijke keileem was uitgegraven (fig. 1). Gezien de gelaagdheid is de kuil geleidelijk vol-

gestort. Vooralnog is de functie ervan onduidelijk. Bij het machinaal verdiepen van de kuil werd het bovenste deel van een menselijke schedel aangetroffen. Hoewel het beperkte aantal fysiologische kenmerken geslachtsbepaling zeer moeilijk maakt, betreft het hier waarschijnlijk een vrouw van rond de dertig. Aanwijzingen voor ziekte en trauma zijn niet aangetroffen. Er is geen ingraving voor de schedel waargenomen. Van een begraving was dan ook geen sprake. Waarschijnlijk kwam het schedelfragment door een latere grondverplaatsing vanaf het 15 m noordelijker gelegen Martinikerkhof in de kuil terecht.

Boven de opgevulde kuil lag een aantal lemlagen op elkaar. Onder de bovenste lemlaag was een kuil uitgegraven waarin een afgeplatte kei lag. Vermoedelijk betreft het een paalkuil (fig. 1). Van de lemlagen zijn slijp-

platen gemaakt en onderzocht door R. Exaltus.³ Daaruit bleek dat tussen de leemlagen aslaagjes voorkwamen en één leemlaag verbrand was. In het verbrande leem zaten grote brokken onverbrande klei. Deze ongelijkmatige verbranding doet vermoeden dat de verbranding in de openlucht plaatsvond. Mogelijk betreft het de vloer van één of meerdere geheel of gedeeltelijk open schuren die hier in de 11e-12e eeuw hebben gestaan.

In de Late Middeleeuwen (13e-15e eeuw), rond 1300, wordt op de plek van de open schuur een stenen huis gebouwd. In de 17e eeuw kreeg dit de naam 'huis Panser'. Voor de bouw werd een brede funderingssleuf gegraven tot in het keileem. Hierin werd vervolgens een grondverbetering van schoon zand gestort, waarna de fundering uit bakstenen werd opgemetseld. Op een halve meter onder de fundering zijn op twee plekken in het schone zand vloertjes van losse baksteenfragmenten aangetroffen. Waarschijnlijk waren dit werkvloertjes die tijdens het storten van de grondverbetering op drassige plekken zijn neergelegd zodat de bouwers er niet in wegzakten.

Veruit het meeste zoölogische en botanische materiaal kwam uit sporen uit de Volle en Late Middeleeuwen. Jammer genoeg waren dit alleen kuilen, slootvullingen en ophogingslagen. Daardoor kan het onderzochte materiaal niet met zekerheid aan de bewoners ter plaatse gekoppeld worden, zoals bij beerkuilen en dichtgegooide waterputten wel het geval is. Aangenomen is dat het aangevoerde materiaal van binnen de nederzetting komt en waarschijnlijk uit de directe nabijheid afkomstig is.

Het zoölogisch materiaal is onderzocht door T. Jacobs, R. Kruisman en W. Prummel (GIA). Hieruit bleek dat schaaap en/of geit het meeste botmateriaal per spoor opleverde (gemiddeld 50%). Dit wijkt af van opgravingen uit dezelfde periode op andere plaatsen in de stad waar runderbotten veelal de grootste groep vormen. Ook het grote aantal varkensbotten viel op (gemiddeld 16% per spoor). Waarom op deze plek van beide diersoorten meer botmateriaal

is gevonden, is niet duidelijk geworden. Het onderzoek naar de micro- en macrobotanische resten door respectievelijk F. Veenman en F. Vrede (Gemeente Groningen, Dienst RO/EZ) wees uit dat in de buurt van de opgravingslocatie vanaf de Volle Middeleeuwen geen akkerbouw meer plaatsvond. Wel is het mogelijk dat er in de buurt granen verwerkt zijn getuige de aangetroffen granen, cerealiapollen en kafresten.

De meeste sporen die jonger zijn dan de 14^e eeuw, komen uit de kelder van huis Panser. Zo was een groot deel van de 17^e/18^e-eeuwse plavuizenvloer nog aanwezig. Direct daaronder werd een oudere plavuizenvloer aangetroffen uit de 17^e eeuw. Verrassend was de vondst van een privaatje onder de oudste plavuizenvloer. Deze bestond uit los gestapelde bakstenen en was tegen de voorgevel geplaatst. Onderin lag een intact steelgraapje uit de 17^e eeuw. De inhoud ervan is gezeefd en onderzocht. Daaruit bleek dat hierin meer dan 200 botresten aanwezig waren. Determinatie door J. van Gent en H. Kranenburg (student-assistenten GIA) heeft vastgesteld dat het ondermeer gaat om de resten van platvis (schol, bot en/of schar), wijting, schelvis, paling, elft/flint, spiering en blankvoorn.

Het bouwhistorisch onderzoek

Na de oorlog zijn de uitgebrande panden aan en in de buurt van de Grote Markt bouwhistorisch onderzocht door H. van der Wal. Hij kwam tot de conclusie dat de oudste stenen panden aan de oostzijde van de Grote Markt van oorsprong 13^e-eeuws zijn (Bos *et al.*, 1991: 18–19). Ook huis Panser behoort hiertoe. Van dit pand waren slechts de keldervloer en de onderste twee baksteenlagen van de fundering aanwezig. De rest is na de oorlog door de RDMZ uitgedbroken en elders in de provincie hergebruikt om de oorlogsschade te herstellen. Door het ontbreken van opgaand muurwerk, was het erg moeilijk een nauwkeurige datering te geven voor de bouw van het pand.

De onderste laag bakstenen van de zuidelij-

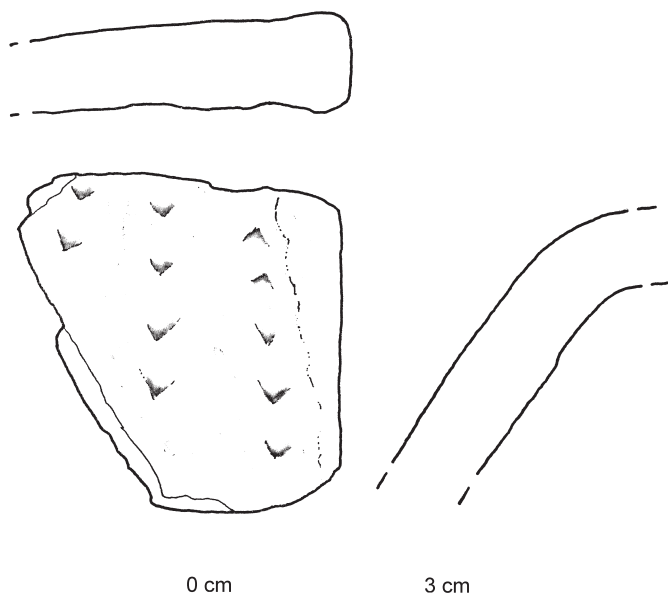

Fig. 2. Versierde kogelpot-scherf uit de 9^e-10^e eeuw, mogelijk het lintoor van een imitatie Badorf amfoor (tek. H. Staal, Stichting Monument & Materiaal).

ke funderingsmuur was in regelmatig verband gelegd. Ze waren niet gemetseld en hadden dun kistwerk van 12 cm.⁴ Daarop lag een laag onregelmatig gelegde bakstenen die met kalkmortel waren gemetseld. De bakstenen hebben afmetingen van 30-33 x 15-16 x 8,5-9 cm. Ook onder de voorgevel lag een aantal bakstenen van dit formaat. Uitgaande van de constructie van de zuidelijke fundering en de afmetingen van de bakstenen, kan worden gesteld dat de fundering in de tweede helft van de 13^e of het eerste kwart van de 14^e eeuw moet zijn gelegd. Een datering rond 1300 is het meest waarschijnlijk.

De fundering van het Scholtenhuis is onderzocht op de funderingsresten van stenen voorgangers. Daarvan is niets aangetroffen. Wel bestonden de onderste zes baksteenlagen van de fundering uit hergebruikte stenen. De bakstenen in de onderste vier lagen zijn, gezien hun grote formaat, middeleeuws. Aannemelijk is dat deze afkomstig zijn van de panden die ten behoeve van de bouw van het Scholtenhuis zijn afgebroken.

Een aantal bijzondere vondsten

Hoewel de werkput van 2008 klein was, is toch een aantal interessante artefacten gevonden. Zo kwam uit de vulling van een 12^e tot 13^e-eeuwse kuil een benen fluitje, gemaakt van de linkerellepijp van een gans en voorzien van drie klankgaten. Hiervan is een plastic replica gemaakt waarmee het mogelijk bleek vijf tonen te maken (D, E, Fis, G, A). Verder zijn onder meer twee benen naalden, een snorbotje, een dekplaat van een vleugelkam, een middeleeuws muntje en een 17^e-eeuws graapje gevonden.

Opmerkelijk was de vondst van een scherf van kogelpotaardewerk uit de vulling van een 11^e tot 12^e-eeuwse sloot (fig. 2). Zeer waarschijnlijk betreft het een deel van het lintoor van een lokaal geïmiteerde Badorfamfoor. De platte grijsbruine scherf heeft een versiering van driehoekige indrukken die in banen over de scherf lopen. Vooralsnog is de scherf de enige in zijn soort. Andere voorbeelden van lokaal vervaardigde import-aardewerk-imitaties zijn ook op andere plaatsen in de stad aangetroffen, onder meer bij opgravingen aan de

Fig. 3. Twee tinnen fibulae: links vondstnummer 116, rechts vondstnummer 72 (foto J. Buist, Gemeente Groningen, Dienst RO/EZ).

Schoolholm en aan de Oude Boteringstraat bij het voormalige Wolters-Noordhofcomplex (Kortekaas, 1992: 241–242). Aan de hand van de vorm en versiering is de scherf gedateerd in de 9^e-10^e eeuw.

De vondsten van twee schijffibulae zijn mogelijk de meest spectaculaire van de hele opgraving (fig. 3). De fibulae zijn gegoten uit een tinlegering en hebben een versiering van concentrische parelranden. Fibula vondstnummer 116 is plat en heeft vier concentrische parelranden met in het midden een half bolletje. Fibula vondstnummer 72 is iets bol en heeft drie concentrische parelranden met in het midden drie verhogingen. Door de slechte staat van deze fibula is de functie van deze verhogingen onduidelijk. De fibulae zijn los van elkaar gevonden in twee 11^e tot 12^e-eeuwse sporen. Een relatie tussen beide is voornamelijk niet vastgesteld.

De fibulae lijken sterk op de Karolingische en Ottoonse fibulae die door Frick (1992/93) zijn beschreven. Daarin toont hij zogenaamde *Buckelfibeln* die erg veel lijken op de fibulae van de Grote Markt (Frick, 1992/93: 320–325, 460). Deze zijn gevonden in Osnabrück, Duitsland (tegenhanger van vondstnummer 116) en Gråträsk, Zweden (tegenhanger van vondstnummer 72). De fibula uit Osnabrück is gego-

ten van tin en gedateerd uit de 9^e tot 10^e eeuw. De fibula uit Gråträsk is gemaakt van zilver en dateert uit de 11^e eeuw. Over het algemeen dateren *Buckelfibeln* uit de 9^e-11^e eeuw. Dat de fibulae van de Grote Markt gevonden zijn in sporen uit de 11^e-12^e eeuw is mogelijk te verklaren uit het feit dat het importstukken betreft die om hun exclusiviteit langer gedragen zijn.

Conclusie

Uit de resultaten van de opgraving uit 2008 is gebleken dat een deel van de Grote Markt Oostzijde in de 9^e-10^e eeuw in gebruik was als akkerland. Van oudere bewoningssporen is niets gevonden. In de Volle Middeleeuwen, 10^e-13^e eeuw, volgden de sporen elkaar snel op. Onder in een grote kuil die tot in het keileem was uitgegraven, lag het bovenste deel van een menselijke schedel. Zeer waarschijnlijk is deze afkomstig van het noordelijk gelegen Martinikerkhof en is de schedel door een latere grondverplaatsing in de kuil terechtgekomen.

Later in de Volle Middeleeuwen, toen de kuil was opgevuld, is op deze plek een open schuur gebouwd. Bewijs hiervoor zijn een aantal opvolgende lemlagen en een vermoedelijke paalkuil. De rooilijn kwam in de 12^e-13^e

eeuw vast te liggen op de plaats waar deze tot aan de verwoesting van 1945 lag. Van een verhard marktoppervlak is niets teruggevonden.

Alle gegevens wijzen erop dat huis Panser het eerste bakstenen gebouw is dat op deze plek werd gebouwd. Onderzoek naar de funderingsresten ervan heeft uitgewezen dat dit huis gebouwd werd in de tweede helft van de 13^e, of het eerste kwart van de 14^e eeuw.

Op de plek van het Scholtenhuis zijn geen resten gevonden van de huizen die hier voor de bouw van het Scholtenhuis hebben gestaan. Deze zijn vermoedelijk geheel verwijderd, al is een deel van de bakstenen hergebruikt in de fundering van het Scholtenhuis. Tot op heden is nog geen besluit genomen over het wel of niet behouden van de resten als monument voor de verschrikkingen die op deze plek tijdens de Tweede Wereldoorlog hebben plaatsgevonden. Bij de opgraving van 2008 zijn echter geen resten gevonden die in verband gebracht kunnen worden met het gebruik van het pand door de *Sicherheitsdienst*.

Tijdens het schrijven van dit artikel is de tweede fase van de opgraving aan de Grote Markt al in volle gang. De nieuwe opgraving vindt plaats ten noorden van de werkput van 2008. Men verwacht onder meer de noordelijke helft van huis Panser en de twee buurpanden bloot te leggen. Hopelijk wordt dan meer duidelijk over de ontwikkeling van dit deel van de stad.

Dankwoord

Graag wil ik Ens Grefhorst en Wietske Prummel bedanken voor hun suggesties ter verbetering van mijn artikel.

Summary: The 2008 excavation at the Grote Markt in Groningen

During six weeks from April to June 2008 an excavation took place at the 'Grote Markt Oostzijde' (east side of the central square) in Groningen. It was the first phase in a large-scale redevelopment programme. This will require a full-scale excavation. The 2008 excavation was

partly intended to prepare for this. The earliest evidence of habitation that was found came in the form of traces of old farmland from the later part of the Early Middle Ages (9th-10th century AD). Most traces by far date from the High Middle Ages (10th-13th century AD), being mostly pits and ditches. Later, in the High Middle Ages (c. 12th century AD), one or more buildings were built here, most probably barns. In the early Late Middle Ages (c. 1300 AD) these were followed by a brick house that stood here until it burned down during the World War II liberation in April 1945.

Noten

1. Rijksuniversiteit Groningen, Groninger Instituut voor Archeologie, Poststraat 6, 9712 ER Groningen.
2. Stichting Monument & Materiaal, Westerbinnensingel 48, 9718 BV Groningen.
3. ArcheoPro, Barchjeblom 6, 8723 HC Kouddum.
4. Kistwerk: kenmerkende bouwwijze voor vroege bakstenen gebouwen. Tussen twee regelmatig gemetselde muren werden puin en mortel gestort, zodat niet de gehele muur massief uit dure bakstenen hoefde te worden gebouwd (Stenvert & Van Tussenbroek, 2007: 77, 79).

Literatuur

- Bos, L. *et al.*, 1991. *De breede merct. De Grote Markt (te Groningen) vanaf de middeleeuwen tot 1945*. Groningen, Instituut voor kunst-, architectuurgeschiedenis en archeologie.
- Frick, H.J., 1992/93. Karolingisch-Ottonische Scheibenfibeln des nördlichen Formenkreises. *Offa* 49/50, 243–463.
- Kortekaas, G.L.G.A., 1992. Het middeleeuwse inheemse aardewerk. In: P.H. Broekhuizen *et al.* (red.), *Van Boerenerf tot bibliotheek. Historisch, bouwhistorisch en archeologisch onderzoek van het voormalige Wolters-Noordhoff-Complex te Groningen*. Groningen, Schut & Casparie, 235–262.
- Kortekaas, G., K. Helfrich, J. Huis in 't Veld &

- A. Wieringa, 2008. Jaarverslag archeologie in 2006 en 2007. *Hervonden stad 2008*, 6–59.
- Schoneveld, J., 1990. De opgravingen aan het Martinikerkhof. In: J.W. Boersma, J.F.J. van den Broek & G.J.D. Offerman (red.), *Groningen 1040. Archeologie en oudste geschiedenis van de stad Groningen*. Bedum, Uitgeverij Profiel, 237–274.
- Stenvert, R. & G. van Tussenbroek (red.), 2007. *Inleiding in de bouwhistorie. Opmeten en onderzoeken van oude gebouwen*. Utrecht, Matrijs.